

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

ЕФЕКТИВНІ МЕТОДИ І ЗАСОБИ НАВЧАННЯ РИТОРИКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Н.Б.Голуб

(кандидат педагогічних наук, доцент, докторант,
Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова)

Стаття посвячена проблеме обучения риторике студентов высших педагогических учебных заведений. Обоснован отбор наиболее эффективных, по мнению автора, современных методов и средств обучения данной дисциплине. Очерчены перспективы усовершенствования процесса обучения.

The article addresses the problem of teaching students rhetoric in higher pedagogical educational institutions. The author gives grounds for a selection of effective up to date methods and tools of teaching rhetoric and outlines the prospects of the teaching process improvement.

Відповідно до сучасних освітніх вимог методика навчання у вищій і середній школі зазнає кардинальних змін. Процес реформування освіти спонукає до нових пошуків форм, методів і засобів навчання, що зможуть повною мірою забезпечити високий рівень пізнавальної активності студентів, ефективність і результативність навчального процесу. За останні роки з'явилися нові підходи до класифікації принципів і методів навчання, активно досліджуються і впроваджуються новітні педагогічні та інформаційні технології (праці С.І.Архангельського, А.А.Аюрзанайна, П.І.Підкасистого, В.В.Краєвського, А.В.Хуторського, В.І.Бондаря, І.П.Підласого, М.І.Махмутова, Р.С.Піонової, О.М.Пехоти, С.О.Сисоевої, О.І.Пометун, Л.В.Пироженко, І.М.Дичківської, П.І.Сікорського, Ю.П.Сурміна, О.М.Любарської, І.В.Тимніної, С.В.Глазунова та ін.). Результати досліджень сучасних дидактів, педагогів, психологів і методистів є міцною теоретичною базою для створення й успішного впровадження сучасної методики навчання риторики.

Мета статті – визначити найбільш ефективні сучасні методи і засоби навчання риторики студентів вищих педагогічних навчальних закладів.

Ефективність навчання риторики великою мірою залежить від розуміння суті форм, методів, прийомів і засобів навчання, оптимального їх добору та реалізації. Одним із ключових компонентів навчального процесу є метод, тобто той механізм, що приводить у дію його зовнішні і внутрішні резерви. Добір методів навчання, представлених у статті, здійснювався з урахуванням специфіки риторики як навчальної дисципліни, особливостей аудиторії (студенти вищих педагогічних навчальних закладів) та багаторічного досвіду автора у викладанні риторики.

Обов'язковим традиційним методом навчання є лекція. Успішна його реалізація залежить від багатьох факторів (дидактичних, методичних, психологічних тощо). Оскільки «лекція – це цілеспрямований мовленнєвий вплив оратора на слухача, вплив на його психіку», цілком слушними вважаємо поради А.Ю.Міхневича звернути увагу на ключові психологічні проблеми. На думку вченого, лектор повинен уміти організувати увагу слухачів, поєднувати емоційні та раціональні фактори впливу, використовувати поряд з переконанням механізми навіювання; варіювати засоби впливу залежно від особливостей аудиторії; використовувати наочність тощо (1).

О.Н.Зарецька вважає, що лектор ставить перед собою як мінімум десять цілей психологічного характеру. Необхідність аналізувати власні мотиви поведінки (зокрема, мовленнєвої), на думку дослідниці, викликано адресованим собі запитанням: «А чому я це роблю?». Для викладача як професійного мислителя більшість цільових настанов мають статус свідомої мотивації. Цільовий простір – це те, що людина хоче реалізувати в мовленнєвому вчинку, в чому в неї є потреба, це те завдання, яке вона ставить перед собою (2).

Успіх лекції значною мірою залежить від дотримання таких вимог:

- високий науковий рівень інформації, що викладається;
- значний обсяг чітко й компактно систематизованої та методично переробленої сучасної наукової інформації;
- доказовість і аргументованість суджень, що висловлюються;
- достатня кількість наведених переконливих фактів, прикладів, текстів та документів;
- чіткість викладених думок та активізація мислення слухачів, постановка питань для самостійної роботи за проблемами, що обговорюються;
- наявність аналізу різних поглядів щодо окреслених проблем;

- виведення головних думок і положень, формулювання висновків;
- пояснення термінів і понять;
- надання адресатам можливості слухати, усвідомлювати, бачити та стисло записувати інформацію;
- вміння налагоджувати педагогічний контакт з аудиторією;
- використання дидактичних матеріалів і технічних засобів навчання;
- застосування основних матеріалів тексту, конспекту, блоків-схем, креслень, таблиць, графіків тощо (3, 8).

Монологічна лекція має як переваги, так і недоліки. Переваги полягають у тому, що викладач може чітко визначити обсяг змісту лекції та забезпечити його реалізацію, регламентувати власну діяльність і діяльність студентів, дозувати матеріал, варіювати залежно від сприйняття. До недоліків монологічної лекції відносять пасивність студентів, низький рівень їх пізнавальної активності та недостатність зворотного зв'язку між викладачем та студентами. Тому необхідно впроваджувати нові методики проведення лекційних занять. Досить продуктивними на сьогодні вважаються такі різновиди: лекція-діалог, проблемна, інструктивна, діалог, лекція з науковою структурою, лекція теоретичного конструювання, методологічна, загальнопредметна, узагальнювальна, бінарна лекції, лекція із заздалегідь запланованими помилками, лекція за участю студентів, лекція з постановкою проблеми, лекції з елементами дискусії, лекція-конференція, лекція-консультація, лекція-візуалізація, лекція-ділова гра тощо.

Найсуттєвішими прийомами, що властиві названим вище видам лекцій, вважаються такі: з'ясування ключових питань попередньої лекції, доповнення студентами її змісту; привернення уваги студентів до змісту лекції; створення проблемних ситуацій, постановка проблемних запитань; моделювання структури лекції, теми, що вивчається; формулювання блоку запитань з теми; складання опорного конспекту; уточнення певних фактів, явищ; обмін думками; демонстрування наочного матеріалу й т. ін.

Практикою доведено ефективність такого прийому під час лекції, як запитання. Їх поділяють на сім типів: ті, що викликають пізнавальний інтерес; допомагають актуалізувати знання; допомагають більш поглиблено підійти до теми заняття; повертають до основної теми обговорення; апелюють до емоцій; переключають увагу; допомагають оцінити рівень знань.

Активізувати пізнавальну діяльність студентів у ході лекцій можна завдяки технічним засобам навчання, зокрема, відеокасеті, що дає змогу використовувати багатий мовленнєвий ілюстративний матеріал. Також ефективно застосовуємо схеми, таблиці, що ілюструють логіку теми, розділу, розвиток викладених явищ і процесів, їх зв'язку і взаємозалежності. Перевагу надаємо сучасній мультимедійній дошці, на якій викладач розробляє, розраховує і записує таблиці, схеми, графіки тощо.

Вибір активних методів навчання цілком умотивований:

- по-перше, вони орієнтовані насамперед на розвиток пізнавального потенціалу особистості, здатності до навчання;
- по-друге, за своєю структурою і змістом вони мають необмежені можливості для їх самостійного використання студентами без спеціальної допомоги з боку викладачів;
- по-третє, ці методи впливають на внутрішню структуру особистості: мотивацію, ціннісні настанови, інтереси і потреби (4, 138).

Важливість методу аналізу ситуацій («Кейс-стаді») пояснюється тим, що він вдало поєднує навчальну й аналітичну діяльність. Ю.П.Сурмін називає такі переваги цього методу, як сприяння розвитку сили волі, працьовитості, здатності конкурувати, пишномовності, активності, моральності, усвідомлення себе особистістю, навичок аналізу, роботи з інформацією; практичних знань, здатності конкурувати у сфері професійної діяльності; до того ж забезпечення імітації творчої діяльності студентів з виробництва відомого в науці знання, яке можна застосувати і для отримання принципово нового знання, дослідження тих аспектів соціальної дійсності, котрі наукою ще не осмислені (5, 194-195).

Використання елементів методу ситуаційного навчання цінне не тільки своєю новизною, а й спрямуванням (формування навичок прийняття рішень, здатності до навчання, системного мислення, самостійності й ініціативності, готовності до змін і гнучкості, вміння працювати з інформацією, розвиток комунікативних здібностей, здатності до міжособистісних контактів тощо) та функціональним полем ситуаційних вправ (тренувальні, навчальні, аналітичні, дослідницькі, систематизуючі, прогностичні).

З досвіду відомо, що найбільш продуктивно і жваво обговорюються проблеми близькі, актуальні, зрозумілі й цікаві студентам. Усі етапи супроводжуються методичними порадами викладача, що сприяє підвищенню ефективності, заощадженню часу, створенню атмосфери довіри.

Ситуаційне навчання близьке за своєю формою і суттю до ігрових методів. Елементом кейс-методу є ділова гра. Характерними її ознаками вважають типовість і проблемність. Найбільш поширеним видом є рольова гра, імітаційна та гра, спрямована на організацію діяльності. Мета рольової гри – «визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду шляхом гри, допомогти навчитися через досвід

та почуття» (6, 46-47).

Гра як дидактичне поняття визначається психолого-педагогічною характеристикою ігрової діяльності: психологічні механізми ігрової діяльності спираються на фундаментальні потреби особистості у самовираженні, самоутвердженні, самовизначенні, саморегуляції (С.Л.Рубінштейн); гра – простір «внутрішньої соціалізації» дитини, засіб засвоєння соціальних установок (Л.С.Виготський); це свобода особистості в уяві, ілюзорна реалізація інтересів, що не можуть реалізуватися (О.М.Леонтьєв); важливий засіб розвитку особистості учня (А.С.Макаренко).

Під час підготовки і проведення гри у навчальному процесі виникає суперечність: навчання є процесом цілеспрямованим, натомість гра за своєю природою має невизначений результат (інтригу). Таким чином, щоб гра виконувала роль навчального методу, а не стала звичайною розвагою, дослідники радять, по-перше, підпорядковувати гру конкретній дидактичній меті і, по-друге, ретельно готуватися до її проведення, продумуючи всі деталі (доцільність вивчення конкретного навчального матеріалу із застосуванням ігрової технології; склад учасників; зв'язок гри з іншими методами навчання; відведення часу для її проведення; відповідність обраної гри конкретній навчальній темі). Крім того, варто враховувати і такі фактори, як стомлюваність учасників гри, необхідність обмірковувати одержані результати, проаналізувати ситуацію, що склалася; необхідність змінити стратегію чи тактику ігрових дій.

На етапі підготовки ділової гри потрібно дотримуватися таких дидактичних вимог:

1) гра повинна бути логічним продовженням конкретної теоретичної теми, розділу, практичним доповненням до теми;

- 2) максимальне наближення до реальних умов життя;
- 3) створення атмосфери пошуку і невимушеності;
- 4) ретельна підготовка навчально-методичної документації;
- 5) чітке формулювання завдань, умов і правил гри;
- 6) виявлення варіантів можливих рішень вказаної проблеми;
- 7) наявність необхідного обладнання (7, 241).

Виділяють різні функції ігрової діяльності: розважальну, комунікативну, самореалізацій, ігротерапевтичну, діагностичну, корекційну, міжнаціональної комунікації, соціалізації. Мотивація ігрової діяльності забезпечується її добровільністю, можливостями вибору її елементами змагальності, задоволення у самоутвердженні, в самореалізації.

Дидактична гра має довільну структуру, що дає можливість викладачеві варіювати, добирати найоптимальнішу для конкретної аудиторії модель. Учені виділяють різні структурні елементи: «об'єкт навчальної діяльності, що моделюється; спільна діяльність учасників гри; правила гри; прийняття рішення в умовах, що змінюються; ефективність рішення, яке приймається» (7); ролі, взяті на себе учасниками; ігрові дії як засіб реалізації цих ролей; ігрове використання предметів, тобто заміна реальних речей ігровими, умовними; реальні стосунки між учасниками; сюжет (зміст) – сфера дійсності, що умовно відтворюється у грі (8).

Ефективною технологією є «мозковий штурм», особливістю якої вважають новизну проблеми, відсутність готових рішень, великий рівень самостійності і творчої активності учасників, обов'язковий комплексний підхід до розв'язання проблеми. Технологія передбачає серйозну попередню підготовку і внутрішню логіку прийняття рішень, що робить її украй корисною.

Такі різновиди загальногрупового обговорення, як «Мікрофон» і «Незакінчені речення» дають змогу кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або формулюючи свою думку (позицію), шліфують уміння студентів репрезентувати власні ідеї, долати стереотипи, бар'єри у спілкуванні; невимушено, вільно висловлюватися; навчають говорити стисло, оригінально та переконливо.

Найпоширенішими педагогічними рольовими іграми на занятті з риторики є такі: «Знайомство», «Співбесіда при влаштуванні на роботу», «Перший публічний виступ», «Розмова з батьками», «Мистецтво компліменту», «Привітання експромтом», «У нас сьогодні гості», «Батьківські збори», «Виступ на педраді», «Розмова з директором школи» тощо. Ці та інші ігри відрізняються обсягом, дидактичною метою, місцем у структурі заняття, однак усі вони спрямовані на формування життєво важливих мовленнєвих і комунікативних навичок; навчають бути готовими до багатьох життєвих ситуацій, уважними і вимогливими до свого мовлення, міміки, жестів, надають упевненості у собі.

Невід'ємним елементом кейс-методу є дискусія. Найпоширенішими її видами є круглий стіл, безперервна шкала думок, ток-шоу, оцінювальна дискусія, форум, дебати, засідання експертної групи, акваріум, панельна дискусія тощо. Здобувши теоретичні знання з проблем полемічного мистецтва, студенти більш упевнено, з інтересом вибудовують порядок ведення дискусії (полеміки), користуються принципами, правилами, прийомами, аналізують роль опонента і свою. Заняття з риторики дають можливість (як для усієї групи, так і для окремих учасників) перевтілюватися в дійових осіб тієї чи іншої

суперечки від простого формулювання (висловлювання) власної думки до розігрування заздалегідь підготовлених ролей.

Особливе місце у системі занять з риторики відводиться дебатам. Важливість практики їх проведення, на думку вчених, полягає у формуванні умінь і навичок критично мислити, ясно і логічно формулювати свою позицію, віднаходити переконливі докази і факти на підтримку свого погляду, наводити аргументи «за» і «проти» обговорюваної ідеї, відокремлювати важливу інформацію від другорядної, оцінювати докази, робити висновки, працювати в команді, володіти культурою діалогу, розуміти і поважати право інших на власну думку (9).

Дуже важливим для навчання риторики є метод вправ. У сучасній системі вправ виділяємо підготовчі, творчі, тренувальні й аналітичні. Зокрема, підготовчі готують студентів до самої гри і певної ролі, тренувальні – сприяють закріпленню необхідних умінь і навичок. Різновидом тренувальної вправи вважаємо так звану «риторичну розминку» («Приверни до себе увагу», «Створи словом гарний настрій», «Почни ранок із компліменту», «Правильно інтонуй», «Зобрази словом і жестом», «Звернися з проханням», «Відрекомендуй гостя»). Такі вправи є кращою наочною поведінковою, мовних, мовленнєвих рис фахівця (чи просто людини), які в майбутньому забезпечать успіх у професійному зростанні, вони ж дають змогу позбавитися від рис, звичок, що перешкоджають успішній кар'єрі.

Серед методів активного навчання, ефективних для занять з риторики, виділяємо і тренінги як спеціально організоване спілкування, «у ході якого вирішуються питання розвитку особистості, формування комунікативних навичок, надання психологічної допомоги й підтримки» (10, 204).

Тренінг дає змогу зруйнувати стереотипні способи поведінки й мислення, вирішувати особистісні проблеми учасників. Необхідність їх упровадження пояснюється тим, що окремі фахово важливі вміння можна сформувати і відшліфувати лише за допомогою тренінгів. Тому введення їх у практику викладання риторики сприяє більш активному обміну знаннями, інформацією та життєвим досвідом, формуванню і корекції певних особистісних установок, властивостей, професійних якостей тощо. Відповідно до цілей і завдань риторики виділяємо такі групи тренінгів: «Мовленнєвий голос», «Дикція», «Техніка дихання», «Пам'ять», «Міміка і жести», «Інтонація» тощо.

Важливе значення для процесу навчання риторики має рефлексія. На думку І.В.Тимніної, вона є необхідним етапом риторичної діяльності, що завершує шлях «від думки до слова», одним із основних методів навчання риторики: на ньому базуються різноманітні методи, що сприяють розвитку критичного мислення» (11, 131). Ученими доведено, що рефлексія як метод навчання риторики може супроводжувати не тільки будь-яку закінчену мовленнєву дію, але й окремі її етапи. Оскільки риторичне навчання базується на освоєнні суб'єктом основних етапів мисленнєво-мовленнєвої діяльності – винайдення (інвенції), розташування (диспозиції), словесного вираження (елокуції), виголошення (акції), звичайно, рефлексія супроводжує кожен із названих етапів, набуваючи певної специфіки, особливого вираження на кожному з них.

Таким чином, «рефлексія, що системно культивується в рамках навчання риторики, дає змогу суб'єкту усвідомити ідеомовленнєвий цикл як смислово, структурно-логічну і мовну єдність, з одного боку, а з іншого – дає йому можливість рефлексувати більш продуктивно, оскільки при такому підході «висвічуються» найважливіші «зони», на яких потрібно зосереджувати його увагу в процесі роботи над матеріалом (11, 133).

На завершальній стадії навчання риторики ефективним вважаємо метод проєктів, що сприяє актуалізації одного з головних постулатів сучасної риторики, яка риторика покликана розвивати смак риторичної діяльності, а також створювати оптимальні умови для успішної самореалізації особистості через слово.

Метод проєктів на різних його етапах формує у студентів такі вміння: орієнтуватися в інформаційному просторі; практично і творчо мислити; відчувати, формулювати і вербально представляти проблему; самостійно активізувати свої знання у процесі публічного виступу, тобто мислити публічно; прогнозувати результати і можливі наслідки різних варіантів мовленнєвої поведінки; знаходити вихід з тих чи інших ситуацій тощо. Проєктна діяльність сприяє розвитку комунікативних, особистісних, соціальних, літературно-лінгвістичних, математичних, художньо-соматичних, маніпулятивних і технологічних здібностей. Найсильнішою стороною проєктного навчання, на думку дослідників, є створення позитивної мотивації для самоосвіти (9).

Як показує практика, ефективність названих методів значно підвищується у поєднанні з сучасними засобами навчання, зокрема, електронними джерелами інформації, аудіо- й відеотехнікою.

Таким чином, комплексне використання сучасних інноваційних технологій, методів і засобів навчання сприятиме оптимізації навчального процесу, забезпеченню формування життєво і професійно важливих риторичних умінь та навичок. Саме в цьому вбачаємо перспективи подальшого наукового пошуку.

1. Михневич А.Е. Ораторское искусство лектора: Пособие для школ молодого лектора. – М., 1984.
2. Зарецкая Е.Н. Деловое общение: Учебник: В 2 т. – М., 2002. – Т. 1.
3. Гончаров С.М. Інтерактивні технології навчання в кредитно-модульній системі організації навчального процесу: Навчально-методичний посібник. – Рівне, 2006.
4. Ахметова Д., Гурье Л. Преподаватель вуза и инновационные технологии // Высшее образование в России. – 2001. - №4.
5. Сурмін Ю.П. Метод аналізу ситуацій (case study) та його навчальні можливості // Глобалізація і Болонський процес: проблеми і технології: Колективна монографія. – К., 2005.
6. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: Методичний посібник / Авт. уклад.: О.Пометун, Л.Пироженко. – К., 2007.
7. Педагогика: Учебное пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / Под ред. П.И.Пидкасистого. – М., 1996.
8. Селевко Г.В. Современные образовательные технологи: Учебное пособие для пед. вузов и институтов повышения квалификации. – М., 1998.
9. Симоненко В.Д., Фомин Н.В. Современные педагогические технологии: Учебное пособие. – Брянск, 2001.
10. Куликова З.М., Пересипкіна Т.М. Сучасні інноваційні технології у системі підготовки спеціаліста у Запорізькому державному університеті / Проблеми освіти: Науково-метод. зб. – К., 2003. – Вип. 34.
11. Тимнина И.В. О роли риторической рефлексии в формировании профессиональной компетенции журналиста // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании: Сборник материалов X Международной конференции по риторике. Вып. 2 / Науч. ред.-сост. В.И.Аннушкин. – М., 2006.